

Л. В. Березинський*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ СПРОМОЖНОСТІ/НЕСПРОМОЖНОСТІ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Розкривається проблема концептуалізації поняття державної спроможності / неспроможності в сучасному політичному дискурсі.

Ключові слова: державна спроможність, неспроможна держава, слабка держава, ламка держава, нестабільність, ризик, «ущербний Модерн».

Рассматривается проблема концептуализации понятия государственной состоятельности / несостоятельности в современном политическом дискурсе.

Ключевые слова: государственная состоятельность, несостоятельное государство, слабое государство, хрупкое государство, нестабильность, риск, «ущербный Модерн».

The article is devoted to the problem of conceptualizing the concept of state solvency / insolvency in the modern political discourse.

Keywords: state solvency, failed state, weak state, fragile state, volatility, risk, «waning Modern».

Держава є продукт інтересу до порядку, який змушував політичних акторів під час громадянських воєн до установи інстанції, покликаної покінчити з війною і роззброїти воюючі сторони. Так виникла ідея порядку «зі страху перед насильством і протилежного мотиву безпеки. Насильство саме по собі є досвід, стимулюючий порядок» [5, с. 61].

Спроможність підтримувати порядок забезпечується сильною, ефективною державою. Останнім часом на тлі загострення міждержавної конкуренції актуалізувалася проблема вимірювання здатності держави до ефективного владарювання, до підтримання організованого порядку. У цьому контексті на одне з чільних місць у сучасному політичному дискурсі вийшла тема державної спроможності / неспроможності. Розкриття основних підходів до розуміння цього феномену є метою цієї статті.

Поняття спроможної держави традиційно асоціюється із поняттям сильної держави. Як відомо, сильними є держави, які в змозі контролювати свою територію і надавати в розпорядження своїх громадян цілий діапазон політичних благ. Вони пропонують високий рівень безпеки від політичного та кримінального насильства, забезпечують політичну свободу і цивільні права і створюють сприятливе поле для економічної активності. Для них характерні панування права і юстиції. Гарантується надання громадських послуг в секторах освіти, охорони здоров'я та інфраструктури.

Навпаки, слабкі держави страждають від внутрішніх суперечностей, тіньової економіки і деспотизму, характеризуються недоліком горизонтальної та вертикальної легітимності. В них не існує єдиної спільноти, а лише численні «communities» і відповідні розділяючі категорії, які визначають політику і структури влади. Сюди належать, наприклад, етнічність або релігійна приналежність, класи, касти, мови і територіальні об'єднання. Слабкі держави зазвичай характеризуються етнічними, релігійними, мовними або громадянськими конфліктами, які, однак, ще не скрізь призводять до відкритого застосування насильства.

Наступною ознакою слабкої держави є відсутність вертикальної легітимності. Значні частини населення не виявляють лояльності відносно держави або її влади. Самі можновладці мають незначний авторитет у тому сенсі, щоб їх рішення, укази або дії призводили до хабітуального підпорядкування. Це має місце навіть тоді, коли держави діють потужно і авторитарно. Здається, що держав-

ні влади здійснюють свою роль панування, проте в реальності панування залишається локальним, тобто найчастіше обмежене міським ядром або ж тільки столицею і не отримує ніякої або ж тільки тимчасову / умовну легітимність. Тому не варто плутати авторитаризм з авторитетом та здібністю до ефективного правління. Швидше слабкі держави характеризуються таким парадоксом: вони сильні в категорії репресивної влади, проте слабкі в сенсі влади інфраструктурної та при виконанні важливих функцій добробуту і безпеки. Цей парадокс також був описаний як парадокс «паралізованого Левіафана».

Поняття «неспроможна держава» вперше з'явилося в кінці 50-х – 60-х роках минулого століття, після закінчення Другої світової війни. Формулюючи зміст «неспроможності», треба розуміти, що в історії до кінця «холодної війни» колапс країни не розглядався як проблема, не дивлячись на те, що майже кожна європейська держава пережила його в першій половині XX століття. Вперше про цей феномен почали говорити на Заході, а Самюель Хантінгтон першим у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» згадав про існування «слабких країн», що порушують стабільність та дезорієнтують діяльність інших акторів міжнародних відносин [4]. Під «неспроможними державами» розуміються країни з «некомпетентним суверенітетом», нездатні за рахунок своєї діяльності забезпечити суспільні блага у вигляді безпеки, роботи, освіти і т. д., тобто тоді, коли воно втрачає основу своєї легітимності – ефективність і справедливість – в очах керованих. Тим самим втрачається керованість, тобто здатність керувати з боку державної влади і здатність бути керованими з боку громадян. Таких проблемних держав нині найбільше в Африці і на пострадянському просторі. При цьому число «неспроможних держав» стрімко зростає.

В англomовній літературі відносно феномену «неспроможної країни» склалися два напрямки: перший розробляє теоретико-методологічну базу та концентрується на уточненні змісту концепції, аналізі існуючих та виробленні нових теоретичних засад для вивчення феномену «неспроможної країни»; другий напрямок більш пов'язаний з теорією та практикою міжнародних відносин та політичних процесів у конкретних країнах та регіонах і діяльністю відповідних міжнародних та дослідницьких організацій, покликаний аналітично забезпечити політику щодо «невдалої країни».

Категорія «неспроможна країна» недостатньо розроблена у політичній науці, є предметом багатьох дискусій та неоднозначно трактується в науковій літературі та офіційних документах. Відсутній єдиний підхід до таких категорій, як «державне будівництво», «національне будівництво», «державна спроможність», «державний крах», «неспроможна держава», «неналежне управління», «нарощування потенціалу» та ін.

Аналізуючи велику кількість дефініцій, кандидат політичних наук Олексій Баутін помічає, що останнім часом простежуються дві тенденції. Перша деталізує це поняття. Окрім термінів «weak state» – («слабка держава»), «failed state» – («неспроможна країна») та «failing state» – («гинуча держава»), виділяють також «fragile state» – («ламка країна»), «traumatized state» – («пошкоджена держава»), «diminished state» – («редукована країна»). Наступна тенденція навпаки спрямована уніфікувати дефініції. Він поділяє «неспроможні країни» на два наступних види «crisis state» («кризова країна») – це поняття об'єднує всі формулювання, які описують гострі стадії розпаду, фрагментації держави та близьке до поняття «невдалої країни»; «vulnerable state» («вразлива держава») – деяка першопочаткова стадія фрагментації чи стадія відновлення держави, що відповідає «слабкій країні» та «ламкій країні».

Агентство міжнародного розвитку США виділило три категорії «ламких держав»: держави, які повністю занепали; держави в стані занепаду; слабкі, але зі здатністю реабілітації.

На думку О. Баутіна, сутність категорії «неспроможна держава» слід визначати як сукупність політичних, соціально-економічних, геополітичних та міжнародно-правових ознак, які характеризують державу як дефектну, нездатну виконати покладені на неї функції, монополізувати насилля та засоби примусу в межах своїх кордонів, контролювати свою територію та визначатися повноправним суб'єктом міжнародних відносин [1].

В. Сергєєв пов'язує феномен неспроможної держави з ознаками цивілізації Модерну. Він звертає увагу, що у функціональних моделях сучасного суспільства такі

мета-інститути, як парламент, університетська наука та банківська система, влаштовані і налагоджені таким чином, що реагують з допомогою соціальних інновацій на виникаючі проблеми, згладжуючи і демпфіруючи елементи соціальної кризи, що проявляються і одночасно створюють нові можливості для розвитку. При цьому важлива не сама інституційна форма, а сутність діяльності мета-інститутів, яку не змогли відтворити у суспільствах так званого «ущербного Модерну». По суті, – на його думку, – «неспроможними» стали ті держави, які не впоралися з потоком необхідних їм соціальних інновацій і виявилися не в змозі створити культурне та інституційне середовище, сприятливе для вкорінення цих інновацій та перетворення їх в органічну частину соціуму трансформуються». За цих умов конструювання мета-інститутів, позбавлене системності, створює «ущербний Модерн», тобто соціальну систему, яка вимушено залежить від мета-інститутів інших держав [3].

Виділяються такі основні різновиди неспроможності держави, як неспроможність контролювати територію, нездатність держави повністю контролювати поведінку економічних суб'єктів; недосконалість політичного процесу; обмеженість контролю за бюрократами. Поведінка людей в якості виборців, законодавців і бюрократів може призводити до прийняття неефективних, довільних і маніпульованих рішень, схильних до впливу груп особливих інтересів. Політичний процес може використовуватися для отримання ренти, що розуміється як плата за використання ресурсу понад його альтернативну вартість. Одержуваний у формі ренти виграш може використовуватися для фінансування діяльності, що призводить до прийняття вигідних політичних рішень. У цьому випадку спостерігається витрачання ресурсів з метою отримати від держави виняткові права й переваги, що приносять їхнім власникам вигоди за рахунок інших членів суспільства. Чисті втрати для суспільства тоді зростають на величину цих непродуктивних витрат.

Велика кількість країн відчуває труднощі з функціонуванням державного апарату, в тому числі з точки зору права та політики. За оцінками Хуани Брасе, в світі налічує 46 країн зі слабкою, недієздатною державністю. В них проживає близько 14% світового населення, третина всіх людей на Землі з числа тих, що не мають доступу до питної води, 35% всіх людей світу, які вимушені проживати на 1 долар в день.

У свою чергу, Ліза Шове та Пол Кольєр приводять список країн, які в період з 1977 до 2004 р., посилюючись на критерії Всесвітнього банку, є неспроможними провести деякі реформи (навіть на «трійку») з метою закріплення державності та покращення керованості. Такий список містить у собі 27 країн – Чад, обидві Конго, М'янма, Гаїті, Нігерія, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Албанія, Бангладеш, В'єтнам, Україна та Індонезія. Автори стверджують, що вірогідність виходу з числа ламких країн дуже мала, більше того, середня тривалість перебування у групі таких країн складає близько 60 років. Це наводить на думку про те, що феномен слабких та взагалі неспроможних у політико-правовому сенсі країн достатньо стійкий та не зникне у недалекому майбутньому.

Журналом Foreign Policy й американським дослідницьким центром Fund for Peace складається рейтинг неспроможних держав (Failed states index). Перше місце займає країна, яка набрала найбільше балів, що свідчать про пороки в її розвитку. Включені в список 177 держав розраховуються за 12 соціально-економічними і політичними індикаторами. Серед них – диспропорції в розвитку, легітимність державної влади, рівень незадоволеності владою окремих суспільних груп і дотримання прав людини. Кожен індикатор є оцінкою, виставленою за десятибальною шкалою. Чим вищий цей числовий показник, тим вище ризик нестабільності. Рейтинг поділений на зони залежно від набраних балів: стабільними вважаються держави з індексом не вище 30; жовта зона обмежена 60 балами. Помаранчева зона охоплює країни, які набрали від 60 до 90 балів, а інші держави, для яких існує реальна загроза стати «неспроможними», розташовані в червоній зоні.

Четвертий рік поспіль перше місце і звання «несостоявшейся країни» належить державі Сомалі (113,4 бала). Свій вибір автори доповіді обґрунтували тим, що на території цієї держави панує повне беззаконня, а також існує проблема піратства. В іншому кінці списку – розпорядженні Фінляндія (19,7), яка в 2011 р. вперше обігнала Норвегію (20,4). США (38,4) у рейтингу розташовуються на 158-му місці, їх перевершує Канада (27,7), займаючи 168-й рядок.

У 2011 р. України займає в цьому рейтингу 110-те місце., а сусідня Молдова посіла сумне 66-те місце з 177 можливих. Вона входить до групи країн з «небезпечним рівнем ризику». І це при тому, що в порівнянні з 2009 р. рейтинг Молдови піднявся аж на 8 пунктів: у першій половині 2009 р. при владі були ще комуністи, і позбавлення від них, в очах західних дослідників, відразу ж підкинуло державу вгору, хоча насправді ситуація в ній лише погіршилася.

Що стосується Росії (77,7), то вона опустилася на дві строчки до 82-ї позиції, тоді як в 2010 році займала 80-те місце. У той же час Казахстан (70,2) також поліпшив свої позиції, опустившись з 103-го рядка (2010 р.) на 107-ий. Найбільш неефективними серед пострадянських республік, згідно з рейтингом, є Киргизія (91,8), що займає 31-е місце, а також Узбекистан і Таджикистан (по 88,3), які поділяють 39-ту і 40-ту позиції відповідно.

Основними рисами неспроможної держави, яка не може забезпечити безпеку своїх громадян, є дисгармонія між соціальними групами, визнання політичного насильства цілком прийнятним істотною частиною населення, створення альтернативних (на противагу державним) інститутів застосування сили та забезпечення безпеки. У свою чергу, невістні наслідки неспроможності держави виявляються у створенні плюральних «зон безпеки» і політиці ідентичностей, що роз'їдають цілісність суспільства.

Необхідно зазначити, що проблема слабкості держави стосується не тільки вкрай несприятливих країн, в яких тривалий час падає рівень життя та дезорганізований державний апарат, але й тих, що здаються на перший погляд цілком процвітаючими. Наприклад, спостерігається втрата монополії на насилля, про що свідчить не тільки зростання кримінальних угруповань, але й активна діяльність терористичних організацій.

Віктор Красильщиков виділяє наступні критерії слабкості держави:

1) здатність захиститися від зовнішньої агресії – показники, що стосуються втягнення країни у зовнішні конфлікти; численність армії, включаючи резервістів, по відношенню до численності населення; платня, яка виплачується воєнним; оцінка воєнних витрат, у тому числі тих, що спрямовані на підтримку матеріальної бази армії, нове озброєння і т. д.;

2) підтримка внутрішнього миру та порядку в країні – ступінь криміналізації та небезпеки; наявність внутрішніх конфліктів; дотримання прав людини; розмір платні, виплачуваної поліцейським;

3) забезпечення соціально – економічної безпеки – стан основних економічних показників; включаючи індекс людського розвитку; динаміку соціальної нерівності; показники стану навколишнього середовища;

4) влада та суспільство – їх взаємовідносини – показники рівня довіри державним інститутам та органам влади [2, с. 104].

Держава може бути слабкою також з точки зору як спроможності забезпечити своїм громадянам припустимий рівень життя, так і здатності контролювати свою територію, з точки зору як міжнародної суб'єктності, так і інституціоналізації суспільних норм, які регулюють взаємовідносини між людьми на даній території. Фактично виявляється, що просто виявити ламку країну легше через її протилежність – через ознаки «здорової», ефективної та демократичної держави.

В. Сергєєв розглядає неспроможні держави як такі державні утворення, в яких владні інститути втратили контроль над значною частиною території і населення, соціальні, етнічні та релігійні конфлікти стали повсякденними явищами, а люди живуть в умовах специфічної форми «військової економіки». При цьому війна між збройними угрупованнями виявляється найважливішим елементом економічного життя суспільства, забезпечуючи засобами існування її учасників [3].

За визначенням американського журналу Foreign Policy, «неспроможною» вважається та країна, яка, по-перше, не здатна надати своїм громадянам політичні продукти достатньої якості та в достатньому обсязі, по-друге, держава втратила право на насилля (тобто, на її території діють потужні військові угруповання, які не підвладні даній країні). В рамках опублікованого ним «рейтингу неспроможних держав» оцінювалися 177 країн світу, оцінки проводились на основі 12-ти критеріїв – економічні, демографічні, політичні та ін.

До першої десятки увійшли країни, положення яких, за версією дослідників, найбільш трагічне: Сомалі, Зімбабве, Судан, Чад, Конго, Ірак, Афганістан, Центральноафриканська Республіка, Гвінея та Пакистан. Ці та ще десять країн були названі державами у «кризовому становищі». Росія, Білорусія, Молдова, Грузія, Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан та Киргизстан увійшли в наступну групу, до якої віднесені країни, які знаходяться у стані «небезпеки». Поряд з ними були поставлені наступні держави – Китай, Індія, Венесуела, Туреччина, Єгипет та ін. У «суміжному» становищі перебувають Україна, Казахстан, країни Балтії, Бразилія, Малайзія, ПАР та Мексика. Більшість індустріально розвинених країн світу, включаючи США, названі «стабільними». До списку «найбільш стабільних» держав також увійшли Швеція, Норвегія, Фінляндія, Швейцарія, Ірландія, Австралія та Нова Зеландія.

Дослідницький центр Brookings Institution (США) щороку опубліковує «Рейтинг слабкості держав у світі, який розвивається» (Index of State Weakness in the Developing World). У межах рейтингу оцінюється 141 країна світу, в тому числі й пострадянські. Оцінки проводяться на підставі чотирьох головних індикаторів: становища в економіці, політиці, безпеці та соціальній сфері.

При оцінюванні становища в економіці враховуються такі показники, як темпи зростання національних економік, частки ВВП на душу населення, темп інфляції, розрив у доходах між багатими й бідними та якість державного управління.

При оцінці політичного становища – ефективність роботи влади, міра верховенства закону, відкритість і підзвітність влади, ступінь контролю за корупцією та рівень особистої свободи.

При оцінюванні сфери безпеки – рівень політичної стабільності, наявність чи відсутність внутрішніх конфліктів, частота й інтенсивність порушення прав людини тощо.

Соціальна сфера аналізується на підставі показників рівня дитячої смертності, доступу до освіти, очікуваної тривалості життя, доступу населення до водогону й каналізації тощо. Ці показники добираються зі спеціалізованих звітів структур ООН та відомих дослідницьких організацій.

Слабкій, неієздатній державі, як правило, відповідає слабе, відстале суспільство, де більшість людей покладає всі сили на елементарне виживання.

Особливе місце серед факторів, які погіршують становище «ламкої держави», займає велика кількість природних копалин на її території. Така розкіш стає свого роду «ресурсним прокляттям», позбавляючи їх володарів стимулів до розвитку. Також потрібно враховувати і зовнішні аспекти, які сприяють збагаченню вузької верхівки правлячого кола за рахунок розкрадання національного багатства.

Останнім часом все більшого значення став набувати такий фактор суспільно-політичної нестабільності, як дефіцит чистої води. Саме через її нестачу виникає багато внутрішніх конфліктів в країнах Африки.

Отже, даючи визначення поняттю «неспроможна держава», цілком доречно враховувати два взаємозалежних між собою питання – легітимність влади в очах населення та суб'єкти зміцнення держави. Легітимізація влади забезпечується загальними інститутами та відносинами, які одночасно сприяють послабленню та навіть руйнуванню держави, а послаблення владних інститутів призводить до делегітимації влади та подальшої деградації країни.

Незалежно від підходу до визначення поняття «неспроможна держава» – це держава, яка не виконує своїх базових функцій, обмежено постачає населенню «політичні товари», втратила монополію на насилля та засоби примушення, не контролює або слабо контролює свою територію та кордони. Сам процес державного краху являє собою складний, суперечливий та довгий процес політичної фрагментації, набуваючи при цьому різних форм. Але колапс держави не може продовжуватись вічно. Колапсуюча держава рано чи пізно має або остаточно зникнути або розпастися на ряд країн та територій, або повинна з'явитись сила, яка буде здатна, як правило, силовими методами відновити державність.

Перехід держав «ущербного Модерну» в стан «чорної діри» визначається примітивною структурою соціальних відносин у поєднанні з відсутністю таких видів соціальної та економічної активності, які вимагають високої кваліфікації і несумісні

зі збройними сутичками на вулицях; а також наявністю легкодоступного ресурсу, отримання якого не вимагає складноструктурованої соціальної активності і високо-технологічних виробництв і забезпечується виключно контролем над територією.

Механізм перетворення держав «ущербного Модерну» у неспроможні колапсуючі держави достатньо добре розкрит В. Сергєєвим Він відзначає, що в умовах надлишку легкодоступних ресурсів контроль над територією забезпечує в таких суспільствах високий і стійкий дохід будь-якій групі осіб, яка захопила цю територію. Легка доступність ресурсу робить зайвим існування державних інститутів, які в інших випадках виконують функції забезпечення доступу й оволодіння ресурсом, введення його у світовий економічний оборот і т. д. Замість держави виникає конгломерат мафіозних груп, що знаходиться в перманентній конфліктній рівновазі, і кожна з них являє собою «альтернативну державу» [6]. Така соціальна система передбачає наявність стійкої «військової економіки». Основним «засобом виробництва» стає не верстат, а автомат в руках члена мафіозного угруповання, що контролює територію. Якщо витрати на вилучення ресурсу дуже низькі, а кваліфікація, необхідна для його вилучення, мінімальна, «економіка» польових командирів мінімізує транзакційні витрати в масштабах всього суспільства. Іншими словами, модерна держава – з неминучою бюрократичною ієрархією, складними суспільними відносинами та інститутами включення у світове співтовариство – явно дорожча тієї примітивної системи воюючих угруповань, яка забезпечує своїм членам цілком прийнятний дохід за однією, правда, дуже важливою, додатковою умови – ціна людського життя в такому суспільстві також виявляється мінімальною.

Бібліографічні посилання

1. **Баутин А. А.** Процессы политической фрагментации в Афганистане, проблемы и противоречия (1992–2009 гг.) [Текст] / А. А. Баутин. – Автореф. дисс. ... канд. полит. наук. – Воронеж, 2010.
2. **Красильщиков В.** Актуальный предмет исследования: несостоявшиеся государства [Текст] / В. Красильщиков // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 7. – С. 72–77.
3. **Сергеев В.** «Черные дыры» глобализации [Текст] / В. Сергеев // Космополис. – Лето 2004. – № 2 (8). – С. 34–37.
4. **Хантингтон С.** Столкновение цивилизаций [Текст] / С. П. Хантингтон. – М., 2003.
5. **Popitz H.** Phänomene der Macht [Text] / H. Popitz. – Tübingen, 1992.
6. **Sergeyev V.** The Wild East. Crime and Lawlessness in Post-Communist Russia [Text] / V. Sergeyev. – Armonk; NY: M. E. Sharpe, 1998.

Надійшла до редколегії 09.02.2012 р.

УДК 323.2

С. В. Жуков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Висвітлюються критерії та принципи правової держави. Автор дав аналіз політичної значимості та виміру визначених критеріїв та принципів. Детально розкривається політичний вимір таких принципів, як верховенство права та поділ влади.

Ключові слова: правова держава, верховенство права, поділ влади, система стримувань та противаг.

Освещаются критерии и принципы правового государства. Автор дал анализ политической значимости и политического измерения определенных критериев и прин-